

הגדרת חומץ לעניין יום־כיפור וברכות/אליעזר אביחי

א. סתירה בדברי הגמרא האם חומץ ראוי לשתייה

מקור הסוגיה

נאמר במשנה (מ:): "על החומץ ועל הנובלות ועל הגובאי אומר: שהכל נהיה בדברו". אך לעניין יום כיפור נאמר במשנה (יומא פא:): "אכל אוכלין שאינן ראויין לאכילה, ושתה משקין שאינן ראויין לשתיה, ושתה ציר או מורייס פטור". ונאמר על כך בגמרא (פא:): "שתה ציר או מורייס פטור, הא חומץ - חייב. מתניתין מני - רבי היא, דתניא, רבי אומר: חומץ משיב את הנפש. דרש רב גידל בר מנשה מבירי דנרש אין הלכה כרבי. לשנה נפקי כולי עלמא מזגו ושתו חלא. שמע רב גידל ואיקפד אמר: אימר דאמרי אנא דיעבד לכתחלה מי אמרי, אימר דאמרי אנא פורתא טובא מי אמרי, אימר דאמרי אנא חי מזוג מי אמרי". ובגמרא מצינו השוואה בין יום כיפור לבין ברכות לעניין דברים שאינם ראויים לאכילה, וזה לשון הגמרא (ברכות לו: וכן יומא פא:): "פלפלי - רב ששת אמר שהכל. רבא אמר לא כלום. ואזדא רבא לטעמיה דאמר רבא כס פלפלי ביומי דכפורי פטור, כס זנגבילא ביומא דכפורי פטור...אמר ליה רבינא למרימר והאמר רב נחמן האי הימלתא דאתי מבי הנדואי (-תבלין מזנגביל) שריא ומברכינן עליה בורא פרי האדמה? לא קשיא הא ברטיבתא והא ביבישתא". ומבואר שמאכל שמברכים עליו, הרי זה מלמד שהוא חשיב אוכל וחייבים עליו ביום כיפור. ואם כן ישנה סתירה לעניין חומץ, שמצד אחד מברכים עליו, ומאידך פטורים עליו ביום כיפור.

דברי הרא"ש

ותירץ הרא"ש (ו, כג): "ואם תאמר היכי מברכין על החומץ הא אמרינן בפרק בתרא דיומא השותה חומץ ביום הכפורים פטור דלית הלכתא כרבי דאמר חומץ משיב את הדעת ולעיל גבי פילפלי יבשתא משוינן ברכה ליום הכפורים. יש לומר דמיירי במזוג קצת כדמסיק התם דאז משיב הדעת. אי נמי מיירי בחושש בשינוי ונתן חומץ הרבה לתוך מרק ושותהו לרפואה וחומץ עיקר מכל מקום אגב המרק אית ליה הנאה מיניה ובעי ברוכי כדאמרינן לעיל גבי שמן זית שנתנו לתוך אניגרון". וכתירוץ השני כתב ספר הבתים בשם הראב"ד (הל' ברכות, שער שביעי, ב):

"כתב הראב"ד אין מברכין על החומץ, אלא בחושש בגרונו ומטבל בו פיתו שהחומץ עיקר ומברך עליו, אבל אם שותהו לבדו כיון שמזיקו אין מברך עליו כלום".

את היחס בין התירוץ הראשון לתירוץ השני, ניתן להסביר בשני אופנים. ניתן לבאר בפשטות שהתירוצים לא חולקים כלל, לפי התירוץ הראשון יש לחלק בין חומץ חי שפטורים על שתייתו לבין חומץ מזוג שחייבים על שתייתו. ולפי התירוץ השני על חומץ מזוג מברכים, ועל חומץ חי בעיקרון לא מברכים. אלא שהוקשה לרא"ש לשון המשנה שלא הזכירה שמדובר על חומץ מזוג, ולכן ביאר איך תתקיים מציאות בה יברכו גם על חומץ חי.

באופן שני ניתן להסביר, שלפי התירוץ השני השותה חומץ מזוג פטור מברכה ורק באופן שמערבו באניגרון מברך עליו, אע"פ שחייב על חומץ מזוג ביום כיפור. ולפי הסבר זה, כל ההשוואה בין ברכות ליום כיפור היא שמאכל שפטורים עליו ביום כיפור אין מברכים עליו, אך ניתן לומר שיהיה דבר שהוא משיב את הנפש ולכן חייבים עליו ביום כיפור אך עכ"פ אינו ראוי לאכילה ולכן אין מברכים עליו. ולכן חומץ מזוג חייבים עליו ביום כיפור כיון שהוא משיב את הנפש אולם פטורים מלברך עליו כיון שאינו ראוי לאכילה. ואכן לשון הקושיה של הרא"ש היא שחומץ לא משיב את הדעת, ולא כתב שהטעם שפטור ביום כיפור הוא משום שלא ראוי לאכילה. שכן הטעם שפטור עליו ביום כיפור הוא משום שאינו משיב את הדעת, ואם היה משיב את הדעת היו מתחייבים עליו אף שאינו ראוי לאכילה.

דברי רבינו יונה

הרא"ש נקט את החילוק המוזכר בגמרא ביומא בין חי למזוג, לעומתו רבנו יונה נקט את החילוק בין פורתא לטובא, וכך כתב (כח: בדפי הרי"ף): "וא"ת והיאך מברך על החומץ כלל, והא לאו בר אכילה הוא כדאמרין ביומא שאם שתה חומץ ביוה"כ שהוא פטור וכל דבר שאינו ראוי לאכילה ק"ל שאין מברך עליו כלל כגון זנגבילא יבישתא שאין מברך עליה כלל כיון שאינו חשוב מאכל ביוה"כ שהוא פטור וכל דבר שאינו ראוי לאכילה כדאמרי' לעיל כס פלפלי ביומא דכפורי פטור. ויש לתרץ דגבי חומץ אף על פי שהוא פטור כשיעור רביעית כיון

דקי"ל שאם שתה ממנו הרבה חייב מפני שנהנה ממנו בשתיה מרובה, לענין ברכה נמי לא יצא מתורת אוכל ולפיכך מברך עליו. מיהו נראה דברביעית או פחות מרביעית מברך עליו בתחלה מפני שלא יהנה מן העולם בלא ברכה ואינו מברך לבסוף כיון שאינו חשוב שתיה ביוה"כ, אבל ביותר מזה שחשוב שתיה ביוה"כ מברך עליו תחלה וסוף". וגם הפרדס (שער שני) נקט כדבריו, והביא את דברי רבינו יונה.

ונראה שתירוצו הוא שאמנם חומץ אינו ראוי לאכילה, אבל כיון שביום כיפור מצינו שיש מציאות שמתחייבים על שתייתו, הרי זה מורה שהוא עדיין בתורת אוכל. כלומר, דבר שאינו ראוי לאכילה הוא דבר שאנשים לא אוכלים אותו, וגם אם אדם יאכל אותו לא יהיה לו ממנו הנאה, כיון שהוא לא נועד לאכילה בפני עצמו. ולכן זנגביל הוא דבר שאינו ראוי לאכילה, כיון שהוא במהותו תבלין ולא דבר שיהיה בו הנאה באכילה בפני עצמו. אולם דבר שהוא בתורת אוכל, הוא דבר שאנשים לא אוכלים אותו, אך אם אדם יאכל אותו באופן מסוים בפני עצמו יהיה לו הנאה ממנו, והרי זה מורה שלא התבטל שם אוכל מעליו. ולכן חומץ הוא בתורת אוכל כיון שאם שותה ממנו הרבה יש בו הנאה. וממילא דברים שהם בתורת אוכל פעמים מסוימות אנשים יכולים לאכול מהם, אף שאינם ראויים לאכילה. אך דברים שאינם ראויים לאכילה ואינם בתורת אוכל אין כלל מציאות שיאכלו מהם לבדם, ואם אדם אכל מהם בטלה דעתו אצל כל אדם¹.

וכיון שחומץ הוא מוגדר כמאכל, יש לברך עליו אע"פ שאינו ראוי לאכילה. ויש לברך עליו אף בשיעור כל שהוא, אף שלענין יום כיפור מתחייבים עליו רק בשתייה מרובה, כיון שההגדרה לחייב על דבר ברכה, הוא רחב יותר מההגדרה לחייב על אכילת מאכל ביום כיפור. שכן ביום כיפור יש צורך שהדבר יהיה בתורת אכילה וגם ישיב את הנפש ויבטל לה את העינוי. אולם לענין ברכה כיון שהדבר מוגדר כמאכל, בהנאה כל שהיא מברכים עליו, אף שהיא הנאה שאינה מבטלת עינוי, כיון שהדבר נכלל כבר באיסור ליהנות מהעולם בלא ברכה. וכיון שטעם חיוב הברכה הוא משום שעל הנאה כל שהיא מברכים, מבואר מדוע

¹ לשם ההמחשה, זנגביל ימכר בדוכן תבלינים, וחומץ יכול להימכר בדוכן יחד עם שמן ויין.

לעניין ברכה אחרונה נקט רבינו יונה שאין לברך אלא בשיעור שתייה מרובה². שכן לעניין ברכה אחרונה, ההנאה תלויה בשיעור חשוב ככזית, רביעית וכדו', וכיון שכל הטעם שחומץ מוגדר כמאכל הוא משום שבשתייה מרובה חייבים עליו ביום כיפור, ובפחות מכך אין בו הנאה מספיקה, יש לחשב את השיעור לעניין ברכה אחרונה ע"פ שיעור החשיבות שלו ביום כיפור. וע"פ הנ"ל מתורצת שאלת חידושי אנשי שם בשם המהר"ם שכתב (מובא בהגות וציונים על רבינו יונה): "ואיני יודע מי דחקו מעתה לחלק בברכה אחרונה בין שתייה מועטת לשתייה מרובה בלא קשיא". שכן אם התירוץ הוא שלמסקנה רבינו יונה נוקט שחומץ ראוי לאכילה אכן אין צורך לחלק בין ברכה ראשונה לאחרונה. אולם אם התירוץ הוא שחומץ אינו ראוי לאכילה אך לא יצא מתורת אוכל כיון שיש בו הנאה, אם כן כל ברכה תידון לגופה לפי שיעור ההנאה שלה.

דברי המאירי

והמאירי תירץ באופן אחר, וכתב (ברכות לו: ד"ה ומה): "ואף על פי שהשותה חומץ פטור ואעפ"כ מברכין עליו שהכל בין חי בין מזוג לדעתנו בזו מה שהוא פטור הוא מפני שאינו משיב את הנפש אבל פלפלין וזנגביל אינו אלא מפני שאינם קרויים מאכל". ונראה שהראשונים נחלקו כיצד להבין את דברי המשנה "אכל אוכלין שאינן ראוין לאכילה, ושתה משקין שאינן ראוין לשתיה, ושתה ציר או מורייס פטור". הרא"ש הבין שציר, מורייס וחומץ הם דוגמאות למשקים שאינם ראויים לשתיה, ולכן לשיטתו חומץ הוא מאכל שאינו ראוי לאכילה. וכן נראה שהבין רבנו יונה, אלא שהוא נקט שאע"פ שחומץ אינו ראוי לשתייה עכ"פ לא יצא מתורת אוכל. וזו בעצם הגדרה חדשה לדבר שמצד אחד ניתן להתחייב

² ונראה שרבינו יונה הבין ששיעור שתייה מרובה של חומץ היא בכמות של יותר מרביעית, שכן ביום כיפור השיעור להתחייב עליו הוא בכמלוא לוגמיו, ולכן נראה שמה שכתב שעל רביעית או פחות מרביעית לא יברך, אך על יותר מרביעית יברך כיון שהוא שיעור חשוב ביום כיפור, זו ההגדרה לשתייה מרובה של חומץ, ולא לשיעור החיוב הרגיל ביום כיפור בכל משקה. ולכאורה משמע מדבריו שגם על פחות מרביעית מברכים בדר"כ ברכה אחרונה, אך לעניין חומץ לא יברך. אמנם ניתן להסביר שכתב "פחות מרביעית", כיון שאליבא דאמת גם פחות מרביעית אין לו לברך, אך עיקר חידושו הוא שגם על רביעית לא יברך.

עליו ביום כיפור והרי זה מוכיח שלא יצא מתורת אוכל, אך אינו ראוי לאכילה ולכן מתחייבים עליו רק בכמות מרובה. אולם נראה שהמאירי נקט שציר, מורייס וחומץ הם הגדרה בפני עצמה לדברים הראויים לאכילה אך אינם משיבים את הנפש, ואינם דוגמאות למשקים שאינם ראויים לשתייה. ובעצם, כל ההשוואה בין יום כיפור לברכות היא לעניין דברים שאינם ראויים לאכילה, אך ישנם דברים שפטורים עליהם ביום כיפור אף שהם ראויים לאכילה כיון שאינם משיבים את הנפש, וכיון שראויים לאכילה חייבים בברכה.

ונראה שהמאירי הגדיר דברים שאין דרך לאכול אותם, אבל ניתן לאכול אותם כדברים הראויים לאכילה, לעומת רבינו יונה שכתב שדברים שאין דרך לאכול אותם אינם ראויים לאכילה אך לא יצאו מתורת אוכל.

ב. סתירה בדברי הרמב"ם בהגדרת החומץ

דברי הרמב"ם

הסתירה הנזכרת בדברי הגמרא, קיימת גם בדברי הרמב"ם, שכן הרמב"ם פסק בהל' ברכות (ח, ז): "הפלפלין והזנגביל בזמן שהן רטובין מברך עליהן בורא פרי האדמה, אבל יבשין אין טעונין ברכה לא לפנייהם ולא לאחרייהם מפני שהן תבלין ואינו אוכל, וכן אוכלין שאין ראויין לאכילה ומשקין שאינן ראויין לשתייה אינן טעונין ברכה לא לפנייהן ולא לאחרייהן. (ח) הפת שעייפשה והיין שהקרים ותבשילן שעברה צורתו והנובלות שהן פגין והשכר והחומץ והגובאי והמלח והכמהין והפטוריות על כולן מברך תחלה שהכל, וכל המברכין לפניו שהכל לאחרונה מברך בורא נפשות, וכל הטעון ברכה לאחריו טעון ברכה לפניו". ומבואר שחומץ הוא דבר הראוי לשתייה ומברכים עליו שהכל. ומאידך פסק הרמב"ם (שבייתת עשור, ב, ה): "אכל אוכלים שאינן ראויין למאכל אדם כגון עשבים המרים או שרפים הבאושין או ששתה משקין שאינן ראויין לשתייה כגון ציר או מורייס וחומץ חי אפילו אכל ושתה מהן הרבה הרי זה פטור מן הכרת אבל מכין אותו מכת מרדות. (ו) שתה חומץ מזוג במים חייב".

והנה, בירושלמי נאמר (יומא, ח, ג. תרומות, ו, א. שבת יד, ד): "ר' אבהו בשם ר' יוחנן הכוסס חיטי תרומה לוקה, ר' אבהו בשם ר' יוחנן המגמע חומץ של תרומה

לוקה. המגמע חומץ של תרומה משלם את הקרן ואינו משלם את החומש. הכוסס חיטי תרומה משלם את הקרן ואינו משלם את החומש ר' אומר אומר אני שהוא משלם קרן וחומש. ר' ירמיה בשם ר' אמי מודין חכמים לרבי במגמע חומץ של תרומה לאחר טיבלו משלם קרן וחומש שהחומץ משיב את הנפש". ומבואר בירושלמי שהלכה כרבי, שכן רבי יוחנן מחייב במזיד מלקות על כוסס חיטה ומגמע את החומץ, וממילא בשוגג מתחייב קרן וחומש. וכך פסק הרמב"ם (הל' תרומות, י, ז): "אבל השוגג שאכל תרומה ביום הכפורים...או שכסס את החטים או גמע את החומץ הרי זה משלם קרן וחומש". ולכאורה יש להקשות כיצד הרמב"ם לעניין יום כיפור פוסק חכמים כחכמים שחומץ אינו ראוי לשתייה, ולעניין תרומה פוסק כרבי שחומץ ראוי לשתייה, וכן בהל' ברכות פוסק שחומץ ראוי לשתייה שהוא לכאורה כדעת רבי. ואכן הראב"ד (הל' תרומות, שם) השיג על הרמב"ם וכתב שגם בהלכות תרומות יש לפסוק חכמים כחכמים ולא כרבי, ויש לעיין בדברי הרמב"ם כיצד ליישב סתירה זו.

הסבר הר"ש סירלאו והקושי שבדבריו

הר"ש סירלאו הביא את הסתירה בין יום כיפור לתרומה ותירץ (ירושלמי, תרומות, שם, ד"ה משלם): "וצריך לומר דמגמע לחוד ושותה לחוד והכא מיירי דוקא במגמע והתם בשותה דלאו שתייה היא". ונראה שגמיעה היא שתייה שנעשית במהירות מפני צימאון, או חוזק המשקה. ואכן נאמר בגמרא (סוכה מט:): "אמר רבא: צורבא מרבנן דלא נפישא ליה חמרא - ליגמע גמועיל". וביאר רש"י (ד"ה לגמע גמועי) "בלגימות גסות", ומבואר שגמיעה היא שתייה מהירה. וכך הגדיר זאת בטל"ח (ברכות ח"א עמ' תלח): "גמיעה פירושה הכנסת המשקה לפה, ובליעתו או פליטתו בלי שהדבר מתעכב בפה להנאה כדרכה של שתייה". ונראה שחילוקו הוא שדרך שתיית החומץ היא במהירות וכדרך גמיעה ובאופן כזה מתחייבים עליו, אולם אין דרך החומץ לשתותו בנחת כדרך שתייה, ולכן השותה חומץ פטור עליו.

אולם לכאורה יש לשאול על דבריו מספר שאלות. ראשית, בגמרא ביומא נאמר שחכמים ורבי נחלקו האם חומץ משיב את הנפש, ולא נזכר בברייתא שנחלקו רק לגבי שתייה, ומשמע שנחלקו על עצם המשקה אם הוא ראוי

לשתייה, ולא נראה שנחלקו רק על צורה מסוימת בשתייתו אך אם גומע את החומץ לכו"ע חייב. ועוד קשה שלפי דבריו נמצא שהגומע את החומץ ביום כיפור חייב עליו, וקשה מעט מדוע הרמב"ם לא ציין זאת. וכן קשה מדוע הרמב"ם לא הזכיר בהל' ברכות שרק המגמע את החומץ מברך עליו, אך אם שותה את החומץ אינו מברך עליו. ואין לומר שלעניין ברכות יש לברך על החומץ אף אם שותהו שלא כדרכו, כיוון שהר"ש השווה בין ברכות לתרומות, וכתב בפירושו (שם) שמסתבר כדברי הרמב"ם שיש לפסוק בהל' תרומות כרבי, משום שלעניין ברכה מצינו שהכוסס את החיטים מברך, ומבואר שמאכל שמברכים עליו הרי הוא מוכיח שדרכו בכך וחייבים עליו בתרומה³. ועוד, שנראה שלדעת הר"ש מדובר על חומץ חי, כיון שעל חומץ מזוג כתב הרמב"ם שהשותה אותו ביום כיפור חייב ומבואר שיש בזה דרך שתייה. ואם כן נמצא, שסתם חומץ הוא חומץ חי, ולעניין נזיר מצינו שכתב הרמב"ם (הל' נזירות, ה, ב): "או שתה רביעית חומץ שהוא פסולת הפרי הרי זה לוקה", ומבואר שיש דרך לשתות את החומץ, ואין להסביר שכאן מדובר על חומץ מזוג, שכן לדעת הר"ש סתם חומץ הוא חומץ חי כפי שהתבאר. ואכן יש מקום לומר שהרמב"ם כתב בלשון "שתייה", כיון שלעניין נזיר אף אם שותה שלא כדרכו חייב, אך לכאורה נראה יותר שאכן יש דרך כזו.

ולכאורה נראה שהטעם שהגמרא נקטה לשון "גמיעה" במסכת תרומות ושבת, וכך כתב הרמב"ם בהלכות אלו, זה משום שאכן הדרך הרגילה לשתות חומץ הוא בצורה של גמיעה, מפני חמיצותו. אולם וודאי שניתן גם לשתות את החומץ מעט מעט, ואף בזה יש דרך מסוימת, ולכן לעניין יום כיפור שהחומץ מופיע ביחד עם ציר ומורייס נקט הרמב"ם לשון שתייה הכוללת את כלל המשקים שאינם ראויים לשתיה. וכן לעניין נזיר, כיון שהוזכר בהלכה שם שנזיר ששתה יין חייב, כתב אף את החומץ בלשון שתייה, וכפי שנאמר בפסוק (במדבר, ח, ג): "חומץ יין וחומץ שכר לא ישתה". אולם אין נראה שראה חילוק לדינא בין לשונות אלו,

³ ואכן הראב"ד נקט דלא כדבריו וכתב (שם): "וקי"ל כרבנן, ואף על גב דמברכין עליה בורא פרי האדמה אפשר דלגבי תרומה מזיק הוא".

וכאשר חייב על החומץ חייב בין בשתייה ובין בגמיעה, וכאשר פטור על החומץ פטור בכל אופן.

תירוץ החתם סופר

והחת"ס תירץ (סוגיות, סימן יז) שוודאי שחכמים ורבי לא נחלקו במציאות אם חומץ משיב את הנפש, אלא כו"ע מודים שהמעט חומץ משיב את הנפש וחומץ רב אינו משיב את הנפש. וכיון שדרך החומץ לשתותו מעט מעט, ביום הכיפורים ששיעור השתייה הוא בכמלוא לוגמיו, ושיעור השהייה הוא בכדי רביעית, לא ניתן להתחייב על שתייתו, כיון שאין די זמן לשתות מלוא לוגמיו חומץ בזמן שתיית רביעית, ולכן חכמים פטרו את השותה חומץ. ורבי סבר שכיון שיסוד השיעור ביום כיפור הוא מפני שמלוא לוגמיו משיב את הנפש, אף אם שותה פחות מכשיעור באופן שמשיב את הנפש כמו בחומץ הרי הוא חייב. אולם בתרומות שיעור החיוב הוא בכזית, ויש די זמן לשתות כזית בכדי שתיית רביעית, אף כששותים מעט מעט, ולכן מתחייבים עליו. וע"פ התירוץ הנ"ל, ביאר לעניין ברכה, שכיון שהרמב"ם כתב שמברכים על החומץ גם ברכה אחרונה, וז"ל (הל' ברכות, ח, ח): "הפת שעיפשה...והחומץ והגובאי והמלח והכמהין והפטירות על כולן מברך תחלה שהכל, וכל המברכין לפניו שהכל לאחרונה מברך בורא נפשות", הרי זה מוכיח ששיעור השהייה בברכות הוא בכדי אכילת פרס, ובשיעור כזה ניתן לשתות את החומץ מעט מעט ולשתות בכדי שיעור השתייה, ולכן חייב בברכה אחרונה. ונראה שנקט שהשוואה בגמרא בין ברכות ליום כיפור אינה השוואה גמורה.

קושיות על דבריו

אמנם לכאורה יש להקשות על דבריו, שכן נאמר בגמרא (כריתות, יח:): "חומץ אין משיב את הנפש, רבי אומר, אומר אני: חומץ משיב את הנפש". ומבואר שנחלקו האם חומץ משיב את הנפש, ואם כו"ע מודים שמעט משיב את הנפש, וחומץ רב אינו משיב את הנפש, אם כן אין מחלוקתם האם חומץ משיב את הנפש, אלא האם צריך שיעור להתחייב עליו ביום כיפור, ורבי מחדש שאין צריך שיעור ביום כיפור, אלא הכל תלוי ביתובי דעתא, ובגמרא לא נזכר כלל מחלוקת כזו. ועוד קשה שהרמב"ם כתב שהחומץ הוא דבר שאינו ראוי לשתייה, ונראה

שחכמים ורבי נחלקו בהגדרת המשקה, האם אינו ראוי לשתייה או שהוא משיב את הנפש. ולכאורה אם כולם מודים שחומץ הוא משקה שראוי לשתייה, היה לגמרא לכתוב שהשותה חומץ חייב, אלא שמצד השיעור יכול להיות שבפועל אינו יכול להתחייב, ולכאורה אדם שיצליח לשתות את החומץ בבת אחת אכן יתחייב על כך גם לדעת חכמים, ואף שניתן לומר שבטלה דעתו אצל כל אדם, עכ"פ החומץ לא יוגדר כדבר שאינו ראוי לשתייה, אלא שלא ניתן לשתות אותו כשיעורו. אמנם היה מקום לומר שכיוון שלדעת חכמים השותה הרבה חומץ חי חייב, הרי זה מורה שלא נחלקו על המשקה עצמו, אלא על כמות השתייה, אולם ברמב"ם לא ניתן לומר כך, כיון שדעת הרמב"ם שחכמים פוטרים אף כשותה הרבה חומץ, וכדלקמן. ועוד יש להעיר, שכל הוכחתו נובעת מההבנה ששיעור שתיית רביעית הוא שיעור קבוע ואינו משתנה, אולם כפי שיורחב לקמן נראה שכל משקה נידון כפי שיעור שתיית רביעית שלו כפי שנראה לקמן, ואם כן אין זה נכון שביום כיפור לא ניתן לשתות חומץ בכדי שתיית רביעית, שכן שתיית רביעית של חומץ אכן זמנה רב יותר.

הסבר ה'טל חיים' לרמב"ם כתירוצו של הרא"ש

ובטל"ח (ברכות, תלו - תלה) ביאר שבברכות מדובר על חומץ מזוג ולכן מברכים עליו. ואף בתרומות הטעם שפסק הרמב"ם שחייבים על החומץ הוא משום שמדובר על חומץ מזוג ולא על חומץ חי. והטעם שלא כתב הרמב"ם "חומץ מזוג" הוא משום שסתם חומץ הוא חומץ מזוג, וכמו שסתם יין הוא יין מזוג, וסתם בשר ודגים הם מבושלים.

בירור והעמקה בתירוץ הנ"ל לדעת הרמב"ם

ויש לעיין בתירוץ הנ"ל, ראשית יש להקשות שבירושלמי מבואר שחכמים מודים לרבי במגמע חומץ של תרומה אחר טיבולו, וביאר הפני משה (יומא, שם, ד"ה מודים): "דפליגי בשותה חומץ ביה"כ דלרבי חייב מפני שהוא משיב את הנפש ולרבנן פטור, וכי היכי דפליגי ביה"כ ה"ה נמי דפליגי בחומץ תרומה דחדא טעמא הוא ומודים חכמים לרבי במגמע חומץ של תרומה לאחר טבלו", וכן ביאר הגר"א (תרומות, שם, ד"ה המגמע) שרבי נקט כשיטתיה לעניין יום כיפור. ומדבריהם מתבאר שהחומץ עליו חכמים מודים בתרומות הוא אותו חומץ עליו חולקים ביום

כיפור, ונמצא שהחומץ עליו הרמב"ם מדבר בתרומות הוא חומץ חי, ואם כן הדרא קושיא לדוכתא. ונראה לתרץ שכוונת הירושלמי היא שאף שחכמים חולקים על רבי לעניין שתיית חומץ של תרומה, מודים לו לאחר טיבולו שחייב, וכלל לא התייחסו למחלוקת המובאת בבבלי לעניין יום כיפור, ולא מסתבר שהירושלמי התכון להפנות למחלוקת של רבי וחכמים לעניין יום כיפור שלא מובא כלל בירושלמי. וכיון שכך אין הכרח שיש קשר ושייכות בין המח' של רבי וחכמים ביום כיפור למחלוקתם בתרומה, וניתן לומר שביום כיפור מודבר על חומץ חי ובתרומה מדובר על חומץ מזוג.

שנית, ע"פ ההבנה שבתרומות מדובר על חומץ מזוג, נמצא שחכמים סוברים שגם חומץ מזוג אינו ראוי לשתייה, ורק אחר טיבולו הוא ראוי לשתייה. ולכאורה כל הטעם למזוג חומץ הוא כדי שיהיה ראוי לשתייה, ומדוע שחומץ מזוג יהיה לא ראוי לשתייה. וניתן לתרץ ע"פ גרסת המהר"י קורקוס והכס"מ (על הרמב"ם בתרומות, שם) שלא גרסו בירושלמי את המילים "לאחר טיבולו", ולשיטתם רבי אמי אומר שאין זה נכון שחכמים נחלקים גם לעניין חומץ של תרומה, והם נחלקו רק לעניין הכוסס את החיטים. ולפי גרסה זו נמצא שאכן חכמים סוברים שחומץ מזוג ראוי לשתייה בכל אופן. אולם לכאורה קשה לקבל גרסה זו כיון, שבירושלמי במסכת שבת נאמר (פרק יד', הל' ד): "החושש בשיניו לא יגמע בהן חומץ אבל מטבל הוא כדרכו ואם נתרפא נתרפא...תני לא יהא מגמא חומץ ופולט. אבל מגמא הוא חומץ ובלוע. מתניתא אמרה שאסור לגמות ולבלוע. דתנינן החושש שיניו לא יגמע בהן חומץ. מה היא כדון או כר' או כדברי הכל, במגמא חומץ של תרומה אחר טיבולו". ופירשו מפרשי הירושלמי שהגמרא מקשה שלעניין תרומה מותר לבלוע את החומץ ובמשנה בשבת משמע שאסור לבלוע את החומץ כיון שאין זו דרך הבריאים. והירושלמי תירץ שהברייתא בתרומה היא דעת רבי או שהיא כדעת חכמים אחר טיבולו שבאופן כזה גם חכמים מודים. ולכאורה אם הגרסה כגרסת המהר"י קורקוס והכס"מ לא מובן מה ההבדל בין התירוצים שהברייתא היא דברי רבי לבין התירוצים שהיא חכמים, הרי שניהם נוקטים את אותו תירוצים שחומץ מזוג מותר לשתות ולגמוע. אמנם ניתן להסביר שהכוונה היא שהירושלמי אומר שניתן לומר שתירוצים זה הוא רק לדעת רבי וניתן לומר שהוא כדברי הכל, לפי דעת רבי אמי שנוקט שחכמים לא

חולקים בזה על רבי, ואף שלא מוזכר כאן שזה רק לדעת רבי אמי, המשך הירושלמי הוא ממש הסוגיא הנ"ל של השותה חומץ של תרומה, ומובא שם דבריו. אמנם רבנו חננאל גרס כפי הגרסה שלנו, ולא מוזכר כלל במפרשים גרסה אחרת כדבריהם בכל המקומות בירושלמי בהם נזכר סוגיה זו, ומסתבר יותר שהיה לרמב"ם את הגרסה של הר"ח, אף שאין זה מוכרח.

ולפי הגרסה של ר"ח המופיעה אצלנו, נראה לבאר שאכן לדעת חכמים אין רגילות לשתות אפילו חומץ מזוג, והטעם שמזוג את החומץ הוא לצורך טיבול הלחם או נתינתו בתבשיל. ומודים חכמים שהשותה חומץ מזוג לאחר טיבולו שהוא חייב כיון שבאופן כזה זהו דרכו. ובעצם, ביום כיפור שיש חיוב גם על השבת הנפש, רבי מחייב בחומץ חי, וחכמים מחייבים בחומץ מזוג. ובתרומה שהחיוב הוא מצד ההנאה המח' יורדת דרגה, לדעת רבי חייבים על חומץ מזוג ולדעת חכמים חייב רק על חומץ מזוג לאחר טיבולו.

שלישית, לכאורה כאשר רבי חולק על חכמים לעניין תרומה וסובר שהשותה חומץ של תרומה חייב, הוא מתכון אף לחומץ חי, כיון שאליבא דאמת שיטתו היא שחומץ חי ראוי לאכילה, וממילא אין הבדל דיני בין חומץ חי לחומץ מזוג. ואם כן היאך ניתן לפסוק שחייבים על חומץ מזוג ולפטור בחומץ, וכיצד ניתן לפסוק כרבי לחצאין. ונראה להסביר שאכן חכמים שאמרו לעניין יום כיפור שחומץ אינו משיב את הנפש, הרי זה אומר שהחומץ אינו ראוי לשתיה, שכן הרמב"ם שפסק כחכמים כתב שחומץ חי אינו ראוי לשתיה. אך ניתן לומר שרבי הסובר שחומץ משיב את הנפש, מודה שאינו ראוי לשתיה, אלא שכיון שמשיב את הנפש מתחייבים עליו לעניין יום כיפור שחיובו הוא משום "תענו את נפשותיכם". אולם לעניין תרומה שחיוב החומש הוא משום הנאה, מודה שרק על חומץ מזוג חייבים, ולכן כאשר מחייב בחומץ של תרומה כוונתו רק לחומץ מזוג. ניתן לומר שחכמים שאומרים שחומץ לא משיב את הנפש הרי זה אומר שאינו ראוי לשתיה.

רביעית, לכאורה מעט חסר שסתם חומץ הוא חומץ מזוג, שכן לא מצינו חילוק בין סוגי החומץ מלבד ביום כיפור, ולא מצינו שיש צורות מזיגה שונות

ודיונים כמה למזוג וכדו' כפי שמופיע לעניין יין⁴. ונראה לבאר שוודאי שחומץ היה משקה פחות מאוד ביחס ליין, ולא היה דרך רגילה לשתותו. ולכן לעניין יין שהוא היה המשקה הכי חשוב ודרך מאוד גדולה לשתותו מצינו לגביו הרבה דיונים, אך במשקה החומץ שהיה זניח ביחס למים ויין, אכן לא מצינו דיונים לגביו. ואכן לעניין שתיית חומץ מצינו ג' סוגיות בבלי: שתייה בשבת, שתייה ביום כיפור ושתייה לעניין ברכות. ובירושלמי נאמר זאת לגבי תרומה, שביעית (ה, ב) ומעשר שני (ב, א). לעומת יין שמזוכר אלפי פעמים לעניין שתייה. ובסברה כיון שהחומץ נוצר ע"י יין שהחמיץ, מסתבר שהוא מרוכז בחמיצותו כשם שהיין מרוכז בחריפותו, וכשם שיין צריך למזוג מסתבר שגם את החומץ היה צריך למזוג⁵.

חמישית, בטל"ח הובא שכשם שסתם יין לשתיה הכוונה היא ליין מזוג, כך סתם חומץ הוא חומץ מזוג ולכן הרמב"ם כתב בסתם חומץ ולא הוצרך לכתוב דווקא חומץ מזוג. אולם לכאורה נראה שאכן סתם יין אינו בהכרח יין מזוג, אלא כולל יין חי ויין מזוג. דהנה מצינו מח' בגמרא בין ר"א לחכמים מהי ברכתו של יין חי, וזה לשון הגמרא (ברכות נ): "תנו רבנן: יין עד שלא נתן לתוכו מים אין מברכין עליו בורא פרי הגפן אלא בורא פרי העץ, ונוטלין ממנו לידים. משנתן לתוכו מים מברכין עליו בורא פרי הגפן ואין נוטלין ממנו לידים דברי רבי אליעזר. וחכמים אומרים: בין כך ובין כך מברכין עליו בורא פרי הגפן ואין נוטלין הימנו לידים". ופסק הרמב"ם (הל' ברכות, ז, ט): "ואין נוטלין ידיהן ביין בין חי בין

⁴ לדוג: ברכות נ: מח' חכמים ור"א לעניין ברכת יין חי. ברכות נא. יין חי לעניין כוס של ברכה. שבת עו: "המוציא יין - כדי מזיגת הכוס". שבת עז: נחלקו אביי ורבא בשיעור המזיגה האם שלוש חלקי מים או שני חלקי מים. עירובין נד. "דמי האי מזיגא למזיגא דרבא בריה דרב יוסף בר חמא". פסחים קח: "ארבעה כוסות הללו צריך שיהא בהן כדי מזיגת כוס יפה". ומוזכר שם שיש יין חי ויש יין מזוג. כתובות ד: אסור לאשה נידה למזוג כוס לבעלה. סוטה ד. "כדי מזיגת הכוס", ועוד.

⁵ הדיון הוא דווקא לעניין חומץ הראוי לשתיה, שכן חומץ הראוי לתבשיל וודאי שאינו צריך להיות מזוג, וכפי שנראה בגמרא (פסחים, מ): "ונוקמה כרבי יוסי דתניא רבי יוסי אומר שורן בחומץ וחומץ צומתן? כי אשמעינן ליה לרבי יוסי הני מילי דאיתיה בעיניה אבל על ידי תערובת לא", ומבואר שחומץ אינו מעורב, אולם נראה שכל זה הוא בחומץ המיועד לתבשיל אך אין הכרח שהוא הדין בחומץ המיועד לשתיה.

מזוג". ומבואר שפסק כחכמים. ולעניין ברכת היין כתב (שם, ה, ב): "שעל היין הוא מברך בורא פרי הגפן". ומבואר שסתם יין כולל גם יין חי וגם יין מזוג. ונראה להסביר שאכן יין חי ראוי לשתיה, ולכן סתם יין כולל גם יין חי וגם יין מזוג. אולם חומץ חי אינו ראוי לשתיה כלל ולכן סתם חומץ הוא חומץ מזוג. ואכן יותר נראה לדמותו לבשר, שסתם בשר המיועד לאכילה הוא בשר מבושל, ואין צריך להזכיר שהוא מבושל, וכאשר מדברים על בשר חי, יכתבו זאת להדיא.

שישית, אם אכן סתם חומץ הוא חומץ מזוג, כיצד חכמים ורבי שנחלקו לעניין יום כיפור בחומץ חי דווקא, כתבו בברייתא חומץ בסתם, כאשר בפועל הם נחלקים רק לעניין חומץ חי, ועליהם לכתוב זאת במפורש. ונראה שאכן כוונתם גם לחומץ חי וגם לחומץ מזוג, וכך הבינו בני העיר שם ומזגו את החומץ ושתו. ורב גידל היה צריך לחדש שמדובר דווקא על חומץ חי, ולכאורה אם סתם חומץ הוא חומץ מזוג אכן מניין יכול לחדש זאת. אולם אם חומץ סתם כולל את כל סוגי החומץ מובן שיכול לטעון שכל מחלוקתם היא רק לגבי חומץ חי. ונראה לבאר שכאשר הנושא הוא חומץ הראוי לשתיה וודאי הכוונה לחומץ מזוג. אך כאשר חכמים אומרים שחומץ אינו ראוי לשתיה וודאי שכוונתם לחומץ חי, שכן חומץ מזוג ראוי לשתיה, ולכן לא הוצרכו לכתוב שמדובר על חומץ חי. ורבי דן על דבריהם ולכן לא הזכיר במפורש שמדובר על חומץ חי. ובני העיר אכן טעו שחשבו שנחלקו בחומץ מזוג.

שביעית, יש מעט נטייה לומר שסתם חומץ הראוי לשתיה אינו דווקא מזוג אלא גם חי, שכן בגמרא בשבת נאמר (קיא.): "רמי ליה רב אחא אריכא, דהוא רב אחא בר פפא, לרבי אבהו: תנן החושש בשיניו לא יגמע בהן את החומץ, למימרא דחומץ מעלי לשינים - והכתיב כחמץ לשינים וכעשן לעינים! לא קשיא, הא - בקיוהא דפרי, הא - בחלא. ואיבעית אימא: הא והא בחלא, הא - דאיכא מכה, הא - דליכא מכה. איכא מכה - מסי, ליכא מכה - מרפי". ולכאורה אם מדובר כאן דווקא על חומץ מזוג, מדוע הגמרא לא תירצה בפשטות שהפסוק מדבר על חומץ חי, ובמשנה מדובר על חומץ מזוג. וכיון שבהמשך הגמרא נאמר שמותר לחולה לשתות חומץ ולבלועו כיון שאף בריאים עושים כך, משמע שהיה דרך לשתות חומץ חי. ואע"פ שאין כאן ראייה, אך יש כאן נטייה שסתם חומץ הראוי לשתיה אינו חומץ מזוג, וזה קושי אף לשיטת הרא"ש שחילק בין חי למזוג. אמנם ניתן

לבאר שכיון שיש דרך לבריאים לשתות חומץ מזוג, התירו לחולה לשתות אף חומץ חי, כיון שמשקה "החומץ" ראוי לשתיה.

אפשרות נוספת להסבר דברי הרמב"ם באופן הדומה לתירוץ המאירי

ובאופן אחר ניתן לבאר את דברי הרמב"ם. דהנה חכמים ורבי נחלקו אף בכוסס את החיטה, ונראה שלדעת חכמים הטעם שהכוסס את החיטה פטור, הוא משום שאין זה הדרך הרגילה לאכול את החיטה, שכן הדרך המצויה לאוכלה היא בתורת לחם ולא בתורת גרעינים. אך רבי סבר שכיון שעכ"פ ניתן לאכול כך, ויש אנשים שכך אוכלים אין כסיסת חיטים יוצאת מכלל "דבר שדרכו לאכול". ונראה שכך גם נחלקו לעניין החומץ, שלדעת חכמים, הדרך הרגילה לשתות חומץ היא ע"י טיבול או בעירוב בתבשיל. ולדעת רבי כיון שיש אנשים השותים את החומץ כדרכו, אין הוא יוצא מכלל "דבר שדרכו לשתות"⁶. ומודים חכמים לרבי אחר שטיבל את המאכל בחומץ, שיש דרך מצויה לשתות את החומץ הנותר. וכפי שביאר הפני משה (יומא, שם, ד"ה לאחר טיבלו): "שכן דרך להיות מטבל בו מעט מעט ואח"כ מגמע ממנו".

ונראה שאין כוונת חכמים להשבת הנפש הנזכרת לעניין יום כיפור, שכן לעניין יום כיפור הכוונה היא שהנפש מעונה וחסר לה דבר שיחזק אותה, ואומרים חכמים במסכת יומא שהחומץ אינו משיב את הנפש והיא ממשיכה להיות מעונה. אך לעניין תרומות נראה שהכוונה היא שהחומץ מרגיע את הנפש אחר הסעודה, וכמו מיני מתיקה הבאים בסוף הסעודה שנועדו להוסיף טעם ומתיקות לסוף הסעודה, וכך גם החומץ נועד להוסיף חמיצות וטעם חזק לסוף הסעודה, ואכן בירושלמי בשבת ובתרומות הגרסה היא "מיישב את הנפש"⁷.

⁶ ניתן לבאר שנחלקו רק לעניין חומץ חי, אך חומץ מזוג מודים חכמים שיש דרך לשתותו. אולם ניתן לומר שנחלקו בין לעניין חומץ חי ובין לעניין חומץ מזוג. ולפי זה חומץ מזוג משיב את הנפש ביום כיפור אף לדעת חכמים, אולם עדיין אין דרך לאוכלו ולעניין תרומה יפטרו את האדם השותה חומץ מזוג.

⁷ אכן ביומא הגרסה היא "משיב את הנפש", אולם עכ"פ נראה שאין הכוונה שמשיב את הנפש כמו ביום כיפור, אלא שמרגיע את הנפש, אחר הסעודה. ושמה יש לומר, שאכן הגרסה היא "מיישב את הנפש", אך ביומא גרסו בטעות "משיב את הנפש", כיון שביום כיפור הדין הוא האם החומץ "משיב את הנפש".

ובעצם, הטעם שרבי מחייב את האדם השותה את החומץ קרן וחומש הוא משום שיש דרך מסוימת לשתות כך את החומץ, ואין זה תלוי האם חומץ משיב את הנפש או שאינו משיב את הנפש, אלא האם יש דרך לשתותו. לעומת זאת ביום כיפור נחלקו האם החומץ הוא משקה שמשיב את הנפש, או שאינו משיב את הנפש, ולדעת חכמים כיון שאינו משיב את הנפש, לעניין יום כיפור הוא מוגדר כדבר שאינו ראוי לשתיה.

ולפי זה, אין סתירה בדברי הרמב"ם, שכן אין התאמה והשוואה בין מח' רבי וחכמים ביום כיפור למחלוקתם בתרומה. ביום כיפור, נחלקו רבי וחכמים האם החומץ משיב את הנפש, כלומר האם הוא מבטל את העינוי של יום כיפור. אך לעניין תרומה נחלקו ברמת ה"דרך" הנצרכת כדי להגדיר שהאדם אכל את המאכל כדרכו וחייב אף חומש, ונראה שחכמים שהודו לרבי בירושלמי, הודו לו בסוגיא דתרומות, וכפי שהתבאר בהסבר דברי מ"ר. וכיון שאין המחלוקות חופפות, לעניין יום כיפור פסק הרמב"ם כחכמים, כפי שפסקה הגמרא ביומא⁸. ולעניין תרומות, פסק הרמב"ם כרבי, כפי שביאר במר"י קורקוס (הל' תרומות, שם) שכיון שר' יוחנן פסק שהכוסס חיטים ושותה חומץ מתחייב מלקות, ואם כן דעת רבי יוחנן כרבי. וכן כיון שבגמרא (ברכות לז.) נאמר שהכוסס חיטים מברך בורא פרי האדמה, והרי זה מראה שכך הוא דרכו. ולעניין ברכות, ההגדרה דומה יותר לתרומות, שאם יש דרך מסוימת לאכול כך, הרי האדם נהנה וחייב לברך על כך, ולכן פסק הרמב"ם כפשט המשנה שמברכים על החומץ. וכך תירץ הפר"ח (תריב, ט) שיש לחלק בין יום כיפור שההגדרה תלויה ב"השבת הנפש", לבין תרומות שההגדרה תלויה ב"דרך אכילה", אלא שהוקשה לו שבירושלמי הטעם שחכמים חייבו את המגמע חומץ זאת משום שמשיב את הנפש, ונשאר שם

⁸ ובטעם שהרמב"ם לא פסק ביום כיפור שהשותה חומץ אחר טיבולו חייב כדעת חכמים בירושלמי, ניתן לומר ע"פ ההסבר הנ"ל, שדברי חכמים הם רק לעניין תרומה, אך לעניין יום כיפור נוקטים חכמים שאף שיש דרך מסוימת לשתות את החומץ אחר טיבולו, עכ"פ הוא אינו מבטל את העינוי של יום כיפור, ואינו משיב את הנפש, ולכן אף באופן כזה פטור עליו. ועוד ניתן להסביר שכיון שחכמים אלו לא נזכרו בבבלי לא נקט כמותם. ועוד ניתן לומר שכיון שחכמים מחייבים רק אחר טיבולו, הרי שהאדם מתחייב כבר על האכילה עוד קודם ששתה, והאוכל והשותה בהעלם אחד חייב חטאת אחת.

בצ"ע. אולם לפי הסברנו בכוונת הירושלמי, אתי שפיר. וכן מצאתי ב'חישוקי חמד' (ב"ב, צז). שכתב לחלק בסברה זו בין יום כיפור לברכות. ולפי ההסבר הנ"ל דעת הרמב"ם שאף על חומץ חי מברכים, וכן כתב הב"ח שפשטות דברי הרמב"ם שמברך על כל חומץ, וזה לשונו (או"ח, סימן רב, ד): "והיא דעת הרמב"ם שכתב בפרק ח' בסתם דעל החומץ מברך שהכל דמשמע חומץ גמור שאינו מעורב במים".

חילוק בין יום כיפור לתרומות וברכות בהגדרת "דברים שאינם ראויים לאכילה"

אמנם, לדעת המאירי חומץ מוגדר כדבר הראוי לאכילה, אלא שאינו משיב את הנפש. וציר, מורייס וחומץ הם הגדרה בפני עצמה לדברים שאינם משיבים את הנפש. אולם הרמב"ם כתב שציר, מורייס וחומץ הם דוגמאות למשקים שאינם ראויים לשתיה. ולפי הנ"ל יש לחלק בין הגדרת הרמב"ם בדברים "שאינם ראויים לאכילה" לעניין יום כיפור, לבין הגדרה זו בדיני ברכות ותרומות. ובעצם אף שחומץ לעניין יום כיפור מוגדר כ"משקה שאינו ראוי לשתיה", לעניין תרומות הוא נקרא "דבר שדרך לשתותו", וכן לעניין ברכה הוא קרוי "ראוי לשתיה"⁹. ולפי זה יש להסביר שהשוואה של הגמרא ביומא (פא:) שכיון

⁹ ועוד יש מקום לדייק, שלעניין יום כיפור כתב הרמב"ם: "אכל אוכלים שאינן ראויין למאכל אדם", וכן כתב לעניין האוכל טבל, נותר וכדו' (הל' שביתת עשור, ב, ב): "הואיל ואכל אוכלים הראויין לאדם הרי זה חייב כרת". אמנם לעניין ברכות כתב (הל' ברכות, ח, ז): "וכן אוכלין שאינן ראויין לאכילה", ולעניין תרומה כתב (הל' תרומות, י, ב): "השותה דבר שדרכו לשתות". ומשמע שלעניין יום כיפור צריך מאכל הראוי לאכילת אדם ורק באופן כזה הוא משיב את הנפש. אך בהל' ברכות ותרומות צריך דבר שדרך לשתות, ושהוא ראוי לאכילה באופן כללי, אף אם אינו מוגדר כראוי למאכל אדם. אך יש מקום לדחות דיוק זה, שכן הרמב"ם כתב (שביתת עשור, ב, ז): "היה שבע מאכילה גסה שאכל עד שקץ במזונו ואכל יתר על שבעו פטור כמי שאכל אוכלין שאינם ראויין לאכילה", ולא כתב "שאינם ראויין למאכל אדם", אולם ניתן לומר שאכן לגבי אכילה גסה המאכל אינו ראוי כלל לאכילה, ואכן האוכל תרומה אכילה גסה אינו משלם חומש, כפי שכתב הרמב"ם (הל' תרומות, י, ח): "היה שבע וקץ במזונו והוסיף על שבעו באכילת תרומה אינו משלם את החומש שנאמר כי יאכל לא שיזיק את עצמו". אך אכן ציר מורייס וחומץ אינם ראויים למאכל אדם דווקא, אך ראויים לאכילה לעניין ברכה ותרומה.

שמברכים על הזנגביל ממילא חייבים עליו ביום כיפור, אינה השוואה מוחלטת ואכן היה ניתן לתרץ באופן עקרוני שאין לדמות ביניהם, אך אליבא דאמת היה ידוע לחכמים שיש שני סוגי זנגביל יבש ורטוב, והיבש אינו ראוי לאכילה כלל. ואכן ברוב המאכלים יש השוואה ביניהם, אך במאכלים כמו חומץ וציר שמצד אחד יש אנשים ששותים אותם ומצד שני באופן כללי אינו ראוי לאכילת אדם באופן שהוא משיב את הנפש, אין השוואה בין יום כיפור לברכות.

וכך נראה להוכיח מדין עלי קנים ועלי גפנים. דהנה, על דברי המשנה "אכל אוכלין שאין ראויין לאכילה", כתבה הגמרא (יומא פא:): "תנו רבנן: אכל עלי קנים - פטור, לולבי גפנים - חייב. אלו הן לולבי גפנים? אמר רבי יצחק מגדלאה: כל שלבלבו מראש השנה ועד יום הכפורים. ורב כהנא אמר: כל שלשים יום". וכך נאמר בתוספתא (יומא, ד, ג): "אכל עלי קנים ועלי גפנים עלי תאנים ועלי חרובין וכל דבר שאין ראוי באכילה פטור עלי חזרין עלי כרשין ועלי בצלים עלי ירקות וכל דבר שראוי לאכילה חייב". וכך פסק הרמב"ם (הל' שביעת עשור, ב, ה): "אכל עלי גפנים פטור, לולבי גפנים חייב, ואלו הן לולבי גפנים כל שלבלבו בארץ ישראל מראש השנה ועד יום הכפורים, יתר על זה הרי הן כעצים ופטור וכן כל כיוצא באלו". ומבואר שעלי קנים וגפנים, אינם ראויים לאכילה¹⁰.

אולם מצינו בדברי חז"ל שהיה דרך לאכול עלים אלו. כך נאמר במסכת סוכה (מ. וכן ב"ק קא:): "עלי קנים ועלי גפנים שגבבן לחובה על פני השדה, לקטן לאכילה - יש בהן משום קדושת שביעית, לקטן לעצים - אין בהן משום קדושת שביעית". וכן נאמר במסכת ברכות (נה. וכן שבת פא.) "עשרה דברים מביאין את האדם לידי תחתוניות: האוכל עלי קנים, ועלי גפנים, ולולבי גפנים, ומוריגי בהמה, ושדרו של דג, ודג מליח שאינו מבושל כל צרכו, והשותה שמרי יין...". ומבואר שיש דרך לאכול עלים אלו. ואכן כתב בעל הלכות גדולות כתב (הל' ברכות, פרק ו', עמ' ע): "עלי גפנים ולולבי גפנים שהכל". וכן כתב בשיבולי הלקט (סדר ברכות, סימן קסג): "והאוכל דבר שאין דרכו להיאכל כגון עלי קנים ועלי גפנים ולולבי גפנים וכל

¹⁰ וכן מבואר שאינם מקבלים טומאה (פרה, ו): "נתן ידו או רגלו או עלי ירקות כדי שיעברו המים לחבית פסולים עלי קנים ועלי אגוז כשרים זה הכלל דבר שהוא מקבל טומאה פסול ודבר שאינו מקבל טומאה כשר".

מיני קמחים - מברך עליהם שהכל". וכן כתב בספר האשכול (ברכת מיני מזונות ופירות, מד:): "עלי גפנים ולולבי גפנים שהכל". ומבואר שהראשונים הנ"ל לא ראו השוואה גמורה בין יום הכיפורים לברכות, שכן נקטו שיש לברך על עלי גפנים, וכן נקטו לברך על לולבי גפנים ולא הגדירו זאת דווקא עם לבלבו מר"ה עד יום כיפור וכדו'. ונראה שחילקו בין "השבת נפש" לבין "דרך אכילה", וכן נראה להוכיח מדברי הרי"א^ז (פסקי ריא"ז, פרק ו, הלכה ג, אות ג) שכתב: "ועל הזמית, שהם ציר שמטבלין בו". ומבואר שנוקט שיש לברך על ציר, למרות שלעניין יום כיפור אינו ראוי לאכילה. ויש מקום להראות כך אף בדברי הרמב"ם, שכן כתב הרמב"ם (הל' ברכות, ה, ח): "אין מזמנין אלא על מי שאכל כזית פת ולמעלה, שבעה שאכלו פת ושלשה אכלו עמהן ירק או ציר וכיוצא בהן מצטרפין לזמן בשם". ומבואר שאף שהשונה ציר ביום כיפור פטור, לעניין ברכה מברך ברכה ראשונה ואחרונה ומצטרף לזימון. אמנם ניתן לדחות שמדובר באופן שטבל אצבעו בציר ובאופן כזה מברך עליו ורק לעניין שתייה אינו ראוי¹¹.

ג. קושי בדברי הרמב"ם

קושי בדברי הרמב"ם שפטור ביום כיפור אף את השונה הרבה חומץ

את תירוצו של רבינו יונה לא ניתן להביא כהסבר לדברי הרמב"ם, כיון שדעת הרמב"ם שאפילו אם שתה הרבה מן החומץ לא מתחייב עליו ביום כיפור. וכך כתב הרמב"ם: "אפילו אכל ושתה מהן הרבה הרי זה פטור מן הכרת". ולכאורה יש להקשות, מדוע פסק הרמב"ם שאף אם שתה הרבה חומץ חי הרי הוא פטור מן הכרת, הרי בגמרא הובאו דברי רב גידל: "אימר דאמרי אנא דיעבד לכתחלה מי אמרי, אימר דאמרי אנא פורתא טובא מי אמרי, אימר דאמרי אנא חי מזוג מי

¹¹ ההבדל בין ההסברים ברמב"ם, שיסוד החילוק של הסבר הטל"ח מופיע ברמב"ם, אך בהל' ברכות ותרומות הקורא את ההלכה לא בהכרח יבין שמדובר דווקא על חומץ מזוג. ולהסבר הפרי חדש, הקורא את ההלכה יבין אותה כפשוטה, שכל חומץ מברכים עליו, אך יסוד החילוק לא מוזכר ברמב"ם. ונראה שיש עדיפות להסבר הפרי חדש, שכן ע"פ הסברו דברי הרמב"ם מובנים בפשטותם.

אמרי". ובאופן פשוט כוונתו היא, שהוא פטר בדיעבד רק את השותה מעט חומץ חי, אך השותה הרבה חומץ חי חייב.

תירוצי הב"י והקושי שבהם

והב"י תירץ (או"ח, תריב): "ושמא יש לדחוק ולומר דאפילו שתי מהן הרבה דקאמר לא קאי אלא אציר ומורייס בלבד ולא אחומץ חי. ויותר נראה לי שלא היה גורס אימור דאמרי אנא פורתא וכו'". אולם לכאורה תירוציו קשים. לכאורה נראה פשוט שהטעם שהרמב"ם כתב שאף אם שתי מהם הרבה פטור מכרת, מקורו הוא מהגמרא דילן, ומשמע שהיה הו"א לחייב וכתב הרמב"ם שהדין הוא שפטור, ולכן ע"פ התירוץ הראשון אם סובר שלעניין חומץ חי חייב אם שותה הרבה, לא היה לו לכתוב כלל שלעניין ציר ומורייס פטור אף אם שותה הרבה. ואדרבא היה לו לכתוב שאם שותה הרבה חומץ חי - חייב, ואף הב"י הרגיש בדוחק שבתירוץ זה. וע"פ התירוץ השני, לא היה לו לכתוב שפטור אף אם שותה הרבה, וכמו שלא כתב שהאוכל עלי גפנים, זנגביל יבש וכדו' פטור אף אם אוכל הרבה. ונראה בביורור שכתב זאת בשביל להדגיש את הבנתו בדברי הגמרא שאף השותה הרבה חומץ אינו חייב מדאורייתא.

הסבר ה'לחם משנה' לדברי הרמב"ם

והלחם משנה ביאר שהוקשה לרמב"ם, מדוע הגמרא כתבה שהמשנה היא כרבי כיון שלא הוזכר בה שפטורים על החומץ, הלוא ניתן לבאר שהמשנה היא דעת חכמים, אך כיון שציר ומורייס פטור בהם בין קצת ובין הרבה, לא הזכירה הגמרא את החומץ כיון שעל הרבה חומץ אכן חייבים. ומכוח קושיה זו, ביאר הרמב"ם את הגמרא באופן אחר. וכך כתב הלחם משנה (שביתת עשור, שם): "ומכח קושיא זו אפרש פשט דברי רב גידל כך...כלומר רב גידל אקפיד ואמר אני לא אמרתי שמותר אלא בדיעבד אבל לכתחילה לא אמרתי. ואפילו לפי דבריהם שהבינו לי שאמרתי אפילו לכתחלה אם אמרתי שמותר לכתחלה לא אמרתי אלא בפורתא אבל בטובא מי אמרתי שלכתחלה מותר. ואפילו כדבריהם שהשיבו לי שאמרתי בין רב בין מעט אימור דאמרתי אני כן בחי אבל במזוג מי אמרתי. ולפי זה לא נפקא לן איסור בהרבה לרבנן אלא לכתחלה אבל בדיעבד אית להו לרבנן דמותר ולהכי מתניתין דקאמר בדיעבד שתי ציר או מורייס דפטור

בדיעבד דמשמע חומץ לא ודאי דאתיא דלא כרבנן דאית להו דאפילו טובא מותר ומשום הכי קאמר מתניתין מני רבי היא ולא רבנן". והוסיף לבאר שהטעם שהרמב"ם מחייב על חומץ מזוג, זאת משום שהטעם שביאר את החילוק בין הרבה למעט כפי ההסבר הנ"ל זאת רק מכוח הקושיה הנ"ל. ולעניין החילוק של חי ומזוג לא שייכת הקושיה, שכן אף אם נסביר שלדעת חכמים השותה חומץ מזוג חייב, אין המשנה יכולה להיות כדבריהם, משום שכיון שבציר ומורייס לא שייכת מזיגה, אם יאמר במשנה חומץ וודאי הכוונה לחומץ חי, והוא כדעת חכמים שעל חומץ חי פטור, ואם כן כאשר לא נאמר במשנה חומץ ומדוייק שעל חומץ חייב, הכוונה בהכרח לחומץ חי והוא כדעת רבי ודלא כחכמים, ולכן בזה פירש הרמב"ם כפשוטו שעל חומץ מזוג חכמים מחייבים.

קושי בטעם ה'לחם משנה' והבנה שונה מעט לדברי הרמב"ם

אולם לכאורה קשה לומר שהרמב"ם לעניין מעט והרבה הבין באופן מסוים, ולעניין חי ומזוג הבין באופן אחר רק משום שאין על כך קושיה. שכן לכאורה אם הרמב"ם מבין את דברי הגמרא באופן מסוים, כך צריך להבין בכל דברי רב גידל, וכיצד ניתן לבאר משפט אחד אחרת מכוח קושיה, ואת המשפט האחרון לבאר כפשוטו כיון שעל כך אין קושיה. ונראה לבאר מעט אחרת, נראה שהרמב"ם הבין בפשטות כפי שהסביר הלחם משנה. רב גידל אמר לבני העיר שהוא פסק שהשותה חומץ פטור בדיעבד אך לא התיר לשתות לכתחילה. וגם אם הבינו שהוא התיר לכתחילה היה להם להבין שלא מדובר על הרבה חומץ, ואף אם הם הבינו שמתיר לכתחילה הרבה חומץ היה להם להבין שוודאי שאין היתר בחומץ מזוג. אך הגדרת האיסור בשותה הרבה חומץ ובחומץ מזוג לא נאמרה במפורש, ניתן להבין שהם איסורים מהתורה, וניתן להבין שהם איסורים מדרבנן. והבין הרמב"ם שלעניין הרבה חומץ אין איסור דאורייתא, ונראה שהטעם הוא משום שרבי וחכמים נחלקו האם חומץ משיב את הנפש, וכיון שנחלקו בסוג במשקה לא נראה שיש לחלק בין כמות השתייה, כיון שאם כך לא היה לחכמים לומר שחומץ אינו משיב את הנפש, אלא שרק מעט חומץ אינו

משיב את הנפש, והיה להם להחלק בכמות השתייה ולא בסוג המשקה¹². אך לעניין חומץ מזוג הבין הרמב"ם שיש בדבר איסור דאורייתא כיון שחומץ מזוג וודאי משיב את הנפש ודרך לשתותו. וכוונת רב גידל היא שאף אם בני העיר סברו שמותר לכתחילה לשתות הרבה חומץ חי, היה עליהם להבין שעל חומץ מזוג הוא כלל לא דיבר שכיון שהוא משיב את הנפש וודאי שחייבים עליו מן התורה.

סיכום הדברים

הטור פסק כדברי אביו (סימן רד): "ועל החומץ שערבו במים עד שראוי לשתותו שהכל אבל אם הוא לבדו אין מברכין עליו שהוא מזיקר". וכך כתב השו"ע (סימן רד, סעיף א-ב): "ועל החומץ שעירבו במים עד שראוי לשתות מברך: שהכל. על החומץ לבדו אינו מברך כלום, מפני שהוא מזיקר". ונראה שאם יגיע אדם למציאות ששותה בה חומץ, נכון לכתחילה לתת מים בחומץ כדי לברך, אמנם נראה שאין צורך לתת הרבה מים, כיון שלשון הרא"ש היא: "מזוג קצת". אמנם אם החומץ יהיה טוב, וטעמו ראוי לשתייה ואינו מזיק, יש מקום להטעינו ברכה כדעת רבינו יונה והמאירי, וכפי ההבנה השנייה ברמב"ם, ואכן כתב המג"א: "נ"ל דוקא בחומץ חזק שמבעבע כשמשליכין אותו על הארץ וכמ"ש ביר"ד (קכג, ו) אבל בחומץ שאינו חזק כל כך ודאי אית ליה הנאה מיניה ובעי ברוכ"ל". וכן כתבו אחרונים רבים (שו"ע הרב, רד, ב. בא"ח, שנה ראשונה, מטות. משנ"ב, רד, ס"ק כד). וכן כתב ערוך השולחן (רד, ג): "וזהו בחומץ שלהם שהיו חזקים מאד ואינו ראוי לשתייה בלא תערובת מים וגם עתה יש מין חומץ כזה שמביאין ממרחק וא"א לשתותו כלל אבל חומץ שלנו ראוי לשתייה גם בלא תערובת מים ומברכין עליו שהכל וכן המנהג הפשוט¹³".

¹² וכך נראה גם לתרץ את קושיית הלחם משנה, שכיון שרבי וחכמים נחלקו בסוג המשקה, אם המשנה לא כתבה שעל חומץ פטור משמע שעל כל שתיית חומץ אדם חייב, ולא רק על כמות מסוימת ולכן נקטה הגמרא שזו דעת רבי ולא דעת חכמים.

¹³ וכך הובא לעניין יין, דהנה לעניין ארבע כוסות בגמרא נאמר (פסחים קב): "שתאן חי - יצא. אמר רבא: ידי יין יצא, ידי חירות לא יצא". והטור כתב (סימן תעב) שיינות שלנו אינם צריכים מזיגה לכתחילה, וכתב על כך הב"י: "כ"כ המרדכי בפרק ערבי פסחים, שתאן חי יצא

ונראה שהשותה תרכיז, רוטב אלף האיים, וכדו' שאין דרך לשתותם, לדעת הרמב"ם, הרא"ש והמאירי אין מברך עליהם כיון שאין דרך לשתותם, אולם לדעת רבינו יונה יש מקום לומר שכיון שעכ"פ לא יצאו מתורת אוכל, ויש בשתייתם הנאה מסוימת יברך עליהם שלא יהנה מהעולם הזה בלא ברכה. אך ניתן לומר שהטעם שחומץ לא יצא מתורת אוכל זאת משום שאם ישתה ממנו הרבה יהיה בו הנאה, ואין הכרח שדבר זה מתקיים בשתיית תרכיז וכדו', ולכן יצאו מתורת משקה, ואף לשיטתו לא יברכו עליהם, ונראה שלהלכה עכ"פ אין לברך עליהם, שכן אף להבנה הראשונה ברבינו יונה רוב הראשונים חולקים עליו וספק ברכות להקל. אולם נראה שכאשר אדם מטבל בהם באצבעו, מסתבר לומר שכיון שישנה רגילות לאוכלם בדרך זו הרי הם ראויים לאכילה, ואף בחומץ כל המח' היא דווקא בשתיית חומץ, אולם המטבל חומץ באצבעו יש מקום לחייבו בברכה, שכשם שיש דרך לטבל בו את הפת או הירק, כך יש דרך לטבלו באצבעו. ונראה שדינם של משקים אלו הם כמו מלח, ונראה בסברה שדברי המשנה שעל מלח מברכים, הכוונה למעט מלח, שכן נראה שהאוכל כמות רבה של מלח אין לו הנאה ממנו. וכך משמע מדברי הפרדס שכתב (שער שישׁי): "ועל המלח אעפ"י שאינו ראוי לאכילה, יש אנשים שאוכלים ממנו מעט כדי שישתה יותר, ומברך עליו שהכל", ומשמע שאם אוכל הרבה מלח אינו מברך שכן אינו ראוי לאכילה, אלא שאם אוכל מעט באופן של טיבול מברך.

דוקא דיעבד אבל לכתחלה צריך שיהא מזוג כדאמר במסכת ברכות (נ:). ודוקא ביין שלהם שהיה חזק ביותר כדאמרינן בכמה דוכתי, אבל יין שלנו שאינו חזק כ"כ טוב לשתותו חי וכ"כ הגהות מיימוניות (שם אות ו) בשם רשב"ם (קח: ד"ה ידי חירות) דיינות שלנו אין צריכין מזיגה". וכ"פ הרמ"א (תעב, סעיף ט) והמשנ"ב (ס"ק ט).